

УДК 502.4

В.В. Шаповал

*Біосферний заповідник "Асканія-Нова" імені Ф.Е. Фальц-Фейна НААН
вул. Паркова, 13, смт Асканія-Нова, Чаплинський район, Херсонська обл., 75230 Україна*

КОРОТКИЙ КОМЕНТАР ДО ПУБЛІЧНОЇ АПОЛОГІЇ АБСОЛЮТНОЇ ЗАПОВІДНОСТІ

Концепція абсолютної заповідності, апологетика, резерватогенні суцесії, регуляторні заходи, поліваріантна система природокористування

КОРОТКИЙ КОМЕНТАР ДО ПУБЛІЧНОЇ АПОЛОГІЇ АБСОЛЮТНОЇ ЗАПОВІДНОСТІ. В.В. Шаповал. – У статті розглядаються аргументи публічної дискусії директора Київського еколого-культурного центру В. Борейка з членами-кореспондентами НАН України І. Акімовим та Я. Дідухом щодо концепції абсолютної заповідності, розгорнутої на сторінках українського суспільно-політичного тижневика "Дзеркало тижня" у серпні 2015 р.

КРАТКИЙ КОММЕНТАРИЙ К ПУБЛИЧНОЙ АПОЛОГИИ АБСОЛЮТНОЙ ЗАПОВЕДНОСТИ. В.В. шаповал. – В статье рассматриваются аргументы публичной дискуссии директора Киевского эколого-культурного центра В. Борейка с членами-корреспондентами НАН Украины И. Акимовым и Я. Дидухом относительно концепции абсолютной заповедности, развернутой на страницах украинского общественно-политического еженедельника "Зеркало недели" в августе 2015 г.

BRIEF COMMENTARY ON PUBLIC APOLOGY OF ABSOLUTE RESERVE PROTECTION. V.V. Shapoval. – Arguments of the public discussion in August 2015 of director of the Kyiv ecological and cultural center V. Boreyko with I. Akimov and Ya. Didukh, corresponding members of the NAS of Ukraine, about conception of the absolute reserve protection on the pages of ukrainian socio-political weekly "Dzerkalo tyzhnya" expounded are considered in the paper.

Уже стало достатньо обридлою "традицією", що слідом за публічною критикою концепції абсолютної заповідності, оприлюднюються різного роду компрометуючі антитези та компіляційні матеріали на захист останньої, причому у експрес-режимі і незмінно з боку Київського еколого-культурного центру чи споріднених громадських організацій. Цього разу на публікацію членами-кореспондентами НАН України І. Акімовим та Я. Дідухом критичної статті "Абсолютная заповедность vs Человек" у часописі "Дзеркало тижня" (Акимов, Дидух, 14.08.2015) не забарилась різка реакція директора Київського еколого-культурного центру В. Борейка – "В защиту абсолютной заповедности" (Борейко, 21.08.2015). Судячи з преамбули даної "захисної" статті, опоненти В. Борейка "прибегают к негодным способам ведения дискуссии – фальсификации истории заповедного дела, манипулированию фактами, полуправдой, вводя читателей газеты в заблуждение"...

Унікаючи етичної оцінки манери і змісту "самопіарної дискусії" зі знаними діячами сучасної біологічної науки, спробуємо розібратись та неупереджено оцінити аргументи сторони "захисту", оскільки проблеми збереження заповідних територій, суперечки про місце і роль абсолютної заповідності безпосередньо торкаються Біосферного заповідника "Асканія-Нова" НААН України. З іншого боку, на сторінках газети про Асканію-Нова згадується у контексті "історичних маніпуляцій". Нарешті, Біосферний заповідник "Асканія-Нова" належить до того розлогого переліку природоохоронних структур, котрі уже не один рік нарочито "торпедуються" Київським еколого-культурним центром через безкінечні інформаційні запити, подекуди безграмотні, недолугі закиди у порушенні охоронного режиму і тому подібне.

Щодо маніпуляцій історією та пріоритетом Асканії-Нова у витоках заповідної справи, на чому наголошує В. Борейко, мусимо нагадати, що перша спроба захисту асканійського степу датується 1883 р., коли Ф.Е. Фальц-Фейном було виділено 8 десятин цілини з метою збереження аборигенної фауни. У 1888 р. із господарського обороту вилучено

1000 десятин нерозораних земель; згодом, у 1898 р., з ландшафтно-зональних позицій було обрано 500 десятин придатного "захисного" степу, що збереглися дотепер у складі природного ядра Біосферного заповідника "Асканія-Нова" – ділянка "Стара". Загалом, до 1898 р. на теренах Асканії-Нова було усталено структуру сучасного біосферного резервату з ділянкою заповідного степу у центральній частині маєтку, оточеною цілиними сінокосами та пасовищами. До цього піонерного експерименту з охорони природи асканійського степу одразу були прикуті дослідницькі погляди різного профілю та спеціалізації, у чому переконують численні публікації Й. Пачоського (Пачоский, 1904, 1908, 1912, 1917), М. Прохорова (1906), В. Альохіна (Алехин, 1910, 1912). Праця К. Залеського (Залесский, 1915) виходить під безпосередньою назвою "Заповедная степь Фальц-Фейна в Аскании-Нова". У 1919 р. декретом Ради Народних Комісарів маєток Ф. Фальц-Фейна "Асканія-Нова" націоналізується та оголошується Народним заповідним парком, а у 1921 р. – Державним степовим заповідником УСРР. Підкреслимо, що зазначені декрети лише юридично оформили і закріпили статус раніше закладеного та функціонуючого заповідного комплексу. На цьому історичному тлі дані В. Борейка про заснування першого у межах сучасної України Кримського заповідника у 1919 р. та "повторно" у 1923 р., причому на теренах колишніх царських мисливських угідь, здаються вельми критичними. Аналогічно позиціонують себе і більшість оприлюднених тез "на захист абсолютної заповідності", приголомшуючи упертістю і категоричним несприйняттям фактичного багажу, що суперечить обраній ідеології.

Сама по собі філософська ідея абсолютної заповідності, яка передбачає режим недоторканості заповідних територій з метою збереження та підтримки природного стану і спонтанних змін екосистем, не викликає жодних нарікань і заперечень. Проте, сучасні носії та пропагандисти даної ідеї, хай пробачать за грубість, надають їй параноїдального характеру, імітуючи глибокий аналіз теоретичних засад та раціонального практичного змісту охорони природи, попутно "записуючи" у прихильники ідеї цілком сторонніх людей. Можна лише з сумною іронією спостерігати за умілими спробами знайти у будь-чому написаному потрібний тобі ідейний контекст. Зрештою, судіть самі. За твердженням В. Борейка (2015) ідея абсолютної заповідності постала одночасно у Росії (Г. Кожевников), Німеччині (Г. Конвенц) та Україні. Останнє безмірно тішить національно-патріотичні почуття, але з розгубленістю сприймається той факт, що українська ідея абсолютної заповідності була проголошена Лесею Українкою у драмі-феєрії "Лісова пісня". Далі цитата (Борейко, 2015, с. 19–20): *"Мораль произведения следующая – дикая природа является красивой, свободной, но беззащитной. Поэтому любое взаимодействие с миром людей выливается для дикой природы гибелью. В качестве примера Леся Украинка описывает историю лесной царевны – лесной Мавки, прекрасной, вольной и доброй девушки, которая является поэтическим воплощением дикой природы. <...> Предостережения Лесовика оправдались: вступивши в контакт с человеком, дикая природа погибла. <...> Поэму Леси Украинки "Лесная песня" можно интерпретировать как отстаивание идеи абсолютной заповедности в поэтической форме, на основе принципа "не руш! не риж! не убивай!". "Не руш!" означает – ничего не тронь в дикой природе, далее конкретно – не режь травы (то есть, не коси сено)... <...> Леся Украинка была уверена, что только таким образом – при помощи строгого заповедания – не руш! не риж! не убивай! – можно спасти от гибели чудом уцелевшие участки дикой природы"*. Не станемо робити розлогий аналіз настільки оригінального бачення ідейно-тематичного змісту поеми, а лише констатуємо, що з подібною інтерпретацією поетичної спадщини Лесі Українки можна зайти надто далеко. Про оцінку біоетики у сатиричному літературному доробку Лесі Подерв'янського годі казати. Досить згадати його "Цікаві досліди" у шкільному зоокуточку...

Та наразі апологети абсолютної заповідності зосереджені на перманентній дискусії про загальні принципи та конкретні режими охорони територій природно-заповідного фонду. У сухому підсумку це лише педалує проблеми їх функціонування у частині тотальної заборони регуляторних заходів, збурює і маніпулює громадськістю, будучи далеким від розуміння сутності проблеми та її розгорнутої оцінки зсередини. І причина банальна – згадані громадські організації та окремо узяті діячі, що виступають під гаслами охорони природи, спираються на запозичені вибіркові праці і не мають безпосередньої практики роботи у природоохоронних структурах.

На жаль, столітні напрацювання у галузі заповідної справи дотепер не набули системного характеру, не вийшли за межі наукового експерименту, що глибоко позначилось на збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття і спричинило значні втрати. Території заповідних зон природних і біосферних заповідників, національних природних парків через обмеженість, фрагментарність та ізольованість площ, ландшафтну зрізаність, давнє використання людиною у господарських цілях, присутність штучних екосистем та посиленого антропогенного тиску у суміжних зонах не можуть забезпечити цілісний механізм природної саморегуляції. Натомість, спостерігаються резерватогенні сукцесійні зміни, що перешкоджають збереженню біорізноманітності, перекреслюючи мету і сутність заповідання. Найбільш глибоко означені процеси реалізуються у степах, тісно переплітаючись з концептуальними засадами і практичними наслідками абсолютно-заповідного режиму та абсолютизації степового клімаксу. Формальність "еталонної" клімаксової екосистеми, як і самого поняття клімаксу, беззаперечна. Знайти у антропогенно змінених європейських степах просторий фрагмент цілини зі збалансованим співвідношенням автотрофної та гетеротрофної частин, що значний проміжок часу знаходились у стані динамічної природної рівноваги, практично неможливо. Усі заповідні екосистеми степу у межах Європи є неповночленими і мають різко послаблений консументний блок екологічної піраміди (зникли крупні аборигенні копитні). Тому, виходячи з апологетики абсолютної недоторканості природоохоронних територій, що, фактично, ігнорує зрізаність екологічної піраміди, абсолютно-заповідний режим, який номінально виключає регуляцію, стає потужним регуляторним фактором, долаючи за силою та масштабами традиційні способи регуляції чи оптимізації степових екосистем – випас або сінокосіння (Гавриленко, Шаповал, 2011). Ефект "невтручання" у разі перебільшує наслідки регуляції. У результаті безупинної акумуляції надлишку підстилки змінюється гідротермічний режим, фізичний стан ґрунту, його насиченість гумусом, кислотність, степи олучнюються (мезофітизуються), заростають чагарниками та чужорідними фітокомпонентами, частота і масштаби пожеж збільшуються, а пірогенні зміни починають носити катастрофічний характер, змінюються пануючі щільнодернинні формації рослинності, зникають або помітно скорочують чисельність окремі аборигенні елементи флори і фауни, руйнуючи за собою цілі екологічні ланцюги.

Саме тому сучасні регуляторні заходи у заповідних об'єктах є вимушеним кроком. Інакше ситуація розгортається за сценарієм, що диктується внутрішнім структурно-енергетичним дисбалансом системи та проникаючим тиском оточуючого антропогенно зміненого середовища. Здебільшого, причина криється у мізерних площах природоохоронних територій, проте і саме по собі розширення території не рятує. По-перше, подібна задача у сучасних соціально-економічних реаліях є надто складною і часто закінчується декларацією про наміри, по-друге, дуже часто і розширитись елементарно нікуди... Більшість заповідних територій України є дрібними "оазисами" осередками поміж сільсько-господарських угідь, де природні екосистеми цілком знищені. У кращому разі маємо мізерні останці природи: шматок степу, оточений лісосмугами, смугу крутого берега або уцілілу заболочену низину з розораними схилами та перекритими руслами водозбірних балок. Тому, кепкуючи з "хірургічних операцій" над природою та проводячи аналогію між регуляторними заходами і гільйотиною, треба нарешті збагнути, що абсолютна заповідність подекуди нагадує ситуацію, коли критичному пацієнту замість реанімаційної палати приписують недоторканість, лишають у спокої і спостерігають за самотійним його "одужанням".

Є ще один тонкий хронологічний аспект проблеми збереження заповідних територій. При розробці сучасного менеджмент-плану чи проекту організації останніх постає нагальна потреба розділити у часі процеси демутації корінної рослинності (відновлення її структурно-функціональної організації) за жорсткої охорони та наступної резерватогенної трансформації при абсолютизації заповідного режиму. Багаторічна практика показала, що за першими історичними успіхами та значними екологічними здобутками жорсткого режиму охорони територій приšli окремі негаразди і втрати. Аби не ходити далеко, скористаємось підручним прикладом. Раніше у асканійських степах гніздився орел степовий, і було це у супереч нещадному переслідуванню з боку людини. Було до того часу,

поки зі степу не щез малий ховрах. Той самий, що витримав "ховрашкову повинність" у ХІХ–ХХ ст., коли його нищили у небачених масштабах, але не зміг перенести наслідки заповідного режиму: численні толоки та збиті худобою площі степу з розрідженим травостоєм зникли, а сінокоси скоротились у рази. За аналогією думок очільника одного еколого-культурного центру можна було б не побачити нічого страшного у тому, що популяція ховраха пішла зі степу та розселилась по випасах прилеглих вівцеферм. Зрештою, це не охоронний вид, подібно до "никакої не унікальної популяції сурка из Стрельцовской степи" (Борейко, 21.08.2015). Але бачите, що означає вибити одну цеглину з екологічної піраміди... І це не єдина глибока рана, нанесена природі асканійського степу благими намірами. Почитайте перші описи асканійського степу Ф. Тецманна (Teetzmann, 1845), Н. Десятової-Шостенко (1928), М. Шалита (1938) і спробуйте знайти сьогодні просторі низкорослі типчатники, розлогі куртини ромашника або осередки прутняка. Може це й не "еталонні" формації рослинності, проте це природне зональне фіторізноманіття, що безслідно зникає, принаймні рухається у цьому напрямку. І це при досить "солідній", у масштабах природно-заповідного фонду України, площі природного ядра – 11054 га. А що казати про заповідники набагато меншого розміру? Чи є сенс охороняти територію, заповідану з метою збереження біогеоценозу степу з корінними, у т.ч. раритетними елементами флори і фауни, у ситуації, коли через зміну режиму використання даної території (з випасу на абсолютну недоторканість) ці елементи просто зникли і заміщені чужорідними, а згаданий фрагмент цілини мало нагадує колишній степ і зберігає суто історичну цінність?

Віддаючи належне класикам охорони природи початку ХХ ст. та визнаючи їх безцінний вклад у становлення заповідників та пропаганду ідей абсолютної заповідності, що узяті на "озброєння" В. Борейком у дискусії з опонентами, згадаємо про одну видатну постать з цієї когорти – Й. Пачоського, соратника Ф. Фальц-Фейна, першого дослідника "захисної" ділянки, згодом завідувача ботанічного відділу науково-степової станції заповідника. Пройде небагато часу з початку охорони асканійського степу і з'являться перші висновки, що йдуть у розріз з ілюзією абсолютної заповідності: "Защитные степные участки нельзя предоставить самим себе <...> не достаточно оградить их лишь от эксплуатации, а необходимо регулировать их жизнь при помощи выпаса" (Пачоский, 1912, с. 11–12). "Для поддержания степного растительного покрова в состоянии известной устойчивости является необходимым известный умеренный выпас в течение круглого года" (Пачоский, 1917, с. 347). І це лише один штрих, що показує неоднозначність сприйняття ідеї абсолютної заповідності від самого початку її проголошення та означає камені спотикання уже на перших кроках реалізації.

Як сприймати абсолютну заповідність – режим це, на чому наголошує В. Борейко (21.08.2015): "Это строгий охранный режим, предполагающий полную неприкосновенность заповедных экосистем и биоразнообразия", – чи відсутність режиму, про що попередньо акцентується у статті І. Акімова та Я. Дідуха? Рішення непросте і, по суті, формальне. Але оскільки режим (фр. *régime*) безпосередньо передбачає управління, у широкому сенсі – формат, рамки діяльності чи існування, то з позицій суб'єкта, що забезпечує охорону (невтручання), це дійсно режим, однак у площині об'єкта абсолютної охорони (заповідні території) термін "режим" не має змісту і є некоректним, бо заповідник, за логікою абсолютної заповідності, позиціонує себе природною лабораторією, "природою, залишеною самій собі". Таким чином, режим, що зводиться до комплексу запобіжних дій з недоторканості об'єкта, починається і закінчується на підступах до останнього, це штучна його "оболонка", що не стосується "тіла".

Менше з тим, фундаментальною проблемою при охороні рідкісних видів є потреба забезпечення конкретного визначеного режиму, при чому жоден режим не може бути абсолютною панацеєю і задовольнити усі проблемні види. Те, що необхідне або корисне одним, часто цілком протипоказане іншим. І тут дійсно мають місце маніпуляції фактами, але питання – хто маніпулює? Можна погодитись з численними прикладами на користь жорсткої охорони, спорідненої з абсолютною заповідністю. Зі зрозумілих причин не станемо приймати за чисту монету результати трудомісткого аналізу сучасного складу Червоної книги України, здійсненого В. Борейком, але погодимось, що є чимало видів, які потребують жорсткого охоронного режиму. Точна їх кількість – питання другорядне. Такі

види є, і це незаперечна даність. Та є одне але. Поруч із цими видами існує маса інших з протилежними екологічними потребами. Не станемо зупинятись на конкретних прикладах, останні доступно описані у згаданій статті "Абсолютная заповедность vs Человек" (Акимов, Дидух, 14.08.2015).

Те саме і з сінокосами. За В. Борейком: "Анализ Красной книги Украины показывает, что сенокошение вредит 70 видам краснокнижных животных и растений. Более того, как свидетельствуют многие ученые, как метод регуляции сенокошение неэффективно, степь все равно зарастает кустарниками, да и сукцессию остановить не удастся" (Борейко, 21.08.2015). А тепер задамося питанням: а скільком видам фактор викошування допомагає (оптимізує стан популяцій)? Узяти хоча б цибулинні ефемероїди – тюльпани, проліски, рясткі, цибулі, – що приречено "прикрашають" сторінки Червоної книги. На прокосах їх чисельність зростає! При тому, що сінокоси не дають бажаного (достатнього) ефекту, і степи неухильно заростають чагарниками, темпи цього процесу і масштаби зменшуються. Ну а щодо намагань зупинити сукцесію чи обернути, то це місія теоретично нездійсненна.

Таким чином, потуги накрити "рядном" абсолютної заповідності усі заповідні зони у заповідниках передбачають полегшення одним та загрозу іншим видам і ценозам, що не змінює ситуацію кардинально. Разом з тим, услід за академіком В. Вернадським, необхідно визнати, що людство на сучасному етапі стало потужною геологічною силою, що змінює середовище існування зі швидкістю більшою за темпи еволюційного процесу і багато видів елементарно не витримує цієї гонки. Саме через це впровадження поліваріантної системи природокористування, що абсолютно не заперечує варіанти жорсткої охорони, але допускає регуляторні заходи у проблемних зонах з метою збереження зонального біологічного та ландшафтного різноманіття, вбачається на сьогодні єдиним виходом, щоб не споглядати дистанційно за процесами зникнення біоти. При цьому необхідне сучасне законодавче оформлення даного підходу. Не завадить і розуміння профільними громадськими організаціями, що боротись треба з конкретними проявами корупції у природоохоронній сфері, а не приписувати кримінальні риси окремим регуляторним заходам та регуляції загалом.

Нарешті, далеко не останню роль у розглянутих проблемах грає соціальна сфера. Треба погодитись, що при абсолютній заповідності ми відгороджуємо людину від заповідних територій, і вони стають чужими суспільству. Більше того, коли ці території існують лише "заради себе" і "самі по собі", то це рано чи пізно стане причиною конфлікту з відстороненою громадою, і жоден паркан і статус "строного природного резервату" тут не зарадить. Чому ж, апелюючи до цієї категорії охоронних територій Міжнародного союзу охорони природи, не згадати про численні глобальні міжнародні документи, стратегії та угоди, що покликані зблизити та забезпечити гармонію у взаємовідносинах людини і природи, порушуючи жорсткі рамки недоторканості заповідних територій? Зрештою, це предмет окремого розгляду.

Замість резюме. Стаття В. Борейка "В защиту абсолютной заповедности" закінчується афоризмом: "Благими намерениями вымощена дорога в ад", – що адресується усім опонентам ідеї. Але парадокс у тому, що дана заключна фраза є достойним епіграфом оприлюдненої апології, оберненою стороною медалі абсолютної заповідності.

Акимов И. Абсолютная заповедность vs Человек [Електронний ресурс] / И. Акимов, Я. Дидух // Дзеркало тижня : газета. – 14.08.2015. – № 28–29. – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/ECOLOGY/absolyutnaya-zapovednost-vs-chelovek-.html>.

Алехин В. Некоторые новые сведения относительно растительности Аскании-Нова / В. Алехин // Труды Ботанического сада императорского Юрьевского университета. – Т. 13. – 1910. – С. 192–196.

Алехин В. Аскания-Нова, замечательный оазис в степях Таврической губернии / В. Алехин // Вестник воспитания. – М., 1912. – Т. XXIII, № 1. – С. 192–215.

Борейко В. В защиту абсолютной заповедности [Електронний ресурс] / В. Борейко // Дзеркало тижня : газета. – 21.08.2015. – № 30. – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/ECOLOGY/v-zaschitu-absolyutnoy-zapovednosti-.html>.

Борейко В. Е. Последние островки свободы. История украинских заповедников и заповедности (пассивной охраны природы) (X век – 2015) / В. Е. Борейко; Киевский эколого-культурный центр. – К. : Логос, 2015. – Серия "История охраны природы", вып. 34. – 240 с.

Гавриленко В. С. Опыт сохранения и восстановления асканийской степи / В. С. Гавриленко, В. В. Ша-

- повал // Проблеми збереження, відновлення та стабілізації степових екосистем : міжнар. наук. конф., с. Хомутове, 25–28 травня 2011 р. : мат. – Маріуполь : Вид-во "Рената", 2011. – С. 14–24.
- Десятова-Шостенко Н.* Ботанічне обслідування степів Держзаповідника "Чаплі" (кол. Асканія-Нова) на весні 1927 р. / Н. Десятова-Шостенко // Вісті Державного Степового Заповідника "Чаплі". – Асканія-Нова, 1928. – Т. VII. – С. 153–163.
- Залесский К.* Заповедная степь Фальц-Фейна в Аскании-Нова / К. Залесский // Бюллетень Харьковского общества любителей природы. – 1915. – № 5. – С. 15–32.
- Пачоский И. К.* Очерк растительности Днепровского уезда Таврической губернии / И. К. Пачоский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – Одесса, 1904. – Т. XXVI. – С. 1–152.
- Пачоский И.* Причерноморские степи. Ботанико-географический очерк / И. Пачоский // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса : Славянская типография Е. Хрисогелос, 1908. – № 7–9. – 42 с.
- Пачоский И.* Заметки о флоре Днепровского уезда Таврической губернии / И. Пачоский // Отдельный оттиск из Записок Новороссийского общества естествоиспытателей. – Одесса : Коммерческая типография Б. И. Сапожникова, 1912. – Т. XXXIX. – С. 1–31.
- Пачоский И. К.* Описание растительности Херсонской губернии / И. К. Пачоский. – Херсон : Паровая типо-литография С. И. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1917. – Т. II: Степи. – 366 с.
- Прохоров Н.* Девственная степь Аскания-Нова / Н. Прохоров // Материалы по изучению русских почв. – СПб, 1906. – Вып. 17. – С. 45–59.
- Шалыт М. С.* Растительность степей Аскании-Нова / М. С. Шалыт // Известия Крымского Педагогического института имени М. В. Фрунзе. – Симферополь, 1938. – Т. VII. – С. 45–133.
- Teetzmänn F.* Ueber die Sudrussischen Steppen und über die darin im Taurischen Gouvernement belegen Besitzungen des Herzogs von Anhalt-Köthen / F. Teetzmänn // Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens. – St. Petersburg : Akademie der Wissenschaften, 1845. – S. 89–135. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua>.

Рекомендує до друку
Поліщук І.К.